

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА

Білоконна Ніна Іванівна

УДК 37.02+37.031+37.04

***ФОРМУВАННЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИХ УМІНЬ
МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ***

13.00.01 - теорія та історія педагогіки

А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Київ – 1999

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі педагогіки Криворізького державного педагогічного університету, Міністерство освіти України

Науковий керівник: доктор педагогічних наук, професор
Кондрашова Лідія Валентинівна,
Криворізький державний педагогічний університет, завідувач кафедри педагогіки.

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, професор
Паламарчук Валентина Федорівна,
Інститут педагогіки АПН України, головний науковий співробітник лабораторії педагогічного досвіду;

Кандидат педагогічних наук, доцент
Болтівець Сергій Іванович,
Київський міжрегіональний інститут удосконалення вчителів імені Бориса Грінченка, проректор з навчальної та наукової роботи.

Провідна установа: Харківський педагогічний університет імені Г.С. Сковороди, кафедра педагогіки, Міністерство освіти України, м. Харків.

Захист відбудеться “16” вересня 1999 року о 16:30 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К.26.053.02 в Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова (252601, м. Київ, вул. Пирогова, 9).

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (252601, м. Київ, вул. Пирогова, 9).

Автореферат розісланий “19” липня 1999 року

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Л.В.Долинська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність проблеми. Перебудовні процеси в суспільстві, становлення незалежної України прискорили процес реформування школи. Характерною ознакою для розвитку дидактики початку 90-х років є спрямованість на розвиток особистості. Інтелектуальний розвиток особистості, який у державній національній програмі “Освіта. Україна XXI століття” визначено як пріоритетний напрямок реформування освіти, потребує не тільки певної кількості знань, але й умінь. Причому другий показник з більшою мірою надійності характеризує розумовий розвиток школярів (Н.О.Менчинська, О.В.Скрипченко).

В останні роки особливої гостроти набула проблема формування загально-навчальних умінь та навичок. Значний вклад в її вирішення внесли праці О.М.Алексюка, Ю.К.Бабанського, І.Я.Лернера, В.Ф.Паламарчук, О.Я.Савченко та ін.

Проблема формування навчальних умінь знайшла відбиток у дослідженнях А.О.Боброва, В.Г.Бутенка, Г.Г.Граник, В.І.Євдокимова, В.О.Кулько, Т.Д.Цехмістрової та ін. Певним кроком у розв’язанні проблеми була розробка окремими авторами спеціальних програм формування загально-навчальних умінь в учнів різного віку (Н.А.Лошкарьова, В.Ф.Паламарчук, Н.Ф.Скрипченко, Т.І.Довга, О.В.Почупайло та ін).

З метою удосконалення змісту та результатів навчання у початковій школі досліджувалися питання розвитку пізнавальної самостійності молодших школярів (О.Я.Савченко, Е.С.Сильнова); організації пошукової та творчої діяльності учнів (В.І.Бондар, М.С.Вашуленко, І.П.Гудзик); формування мовленнєвих умінь молодших школярів (Л.О.Варзацька, Т.О.Ладиженська, О.Н.Хорошковська); розвиток творчих здібностей учнів (І.С.Волощук).

Як бачимо, проблема формування загальнонавчальних умінь у школярів має давню історію, більшість аспектів її були предметом вивчення, але проблема формування інтелектуальних умінь в учнів початкових класів вимагає дальшого дослідження в рамках нової парадигми освіти. Спираючись на класифікацію, подану в програмі Н.А.Лошкарьової (навчально-організаційні, навчально-інтелектуальні, навчально-інформаційні та навчально-комунікативні вміння та навички), ми розглядаємо поняття інтелектуальні вміння як компонент загальнонавчальних умінь, елемент цілісної системи.

Разом з тим, педагогічна практика свідчить про недооцінку можливостей уроків мови щодо інтелектуального розвитку молодших школярів. Це, на нашу думку, пов’язано з тим, що, навчаючи молодших школярів мови, вчителі орієнтуються, в першу чергу, на реалізацію лінгвістичного аспекту: докладне вивчення мови як системи (звучання та значення слів, словосполучень, речень та цілісного тексту; їх граматичні форми; стилістичні особливості). В результаті такої роботи учні знайомляться з основним розділом науки про мову, збагачують свій словниковий запас, засвоюють систему лінгвістичних одиниць і вчать користуватися ними в усних та письмових висловлюваннях. Ознайомлюючись зі структурою мовної системи, школярі вчать розрізняти мову й мовлення, усну й писемну форми літературної мови, розуміють роль мовленнєвої діяльності в житті людини і в результаті набувають умінь і навичок спілкування нею. В процесі навчання мови майже не реалізується педагогічний аспект: в учнів недостатньо формується уявлення про те, що мова розвиває мислення, а мовленнєва діяльність тренує розум людини та позитивно впливає на розвиток її інтелектуальних здібностей, формує мовну особистість.

Світовий досвід пересвідчує також у високій актуальності означеної проблеми (ЮНЕСКО був оголошений окремий рік боротьби з неписьменністю; у розвинених країнах світу створюються “надпрограми” розвитку учнів). Не можна забувати і досвід прогресивних педагогів, які завжди дбали про розвиток учнів (В.О.Сухомлинський, К.Д.Ушинський, І.Г.Песталоцці та ін.).

Сутність викладеного дає підстави стверджувати, що дослідження проблеми формування інтелектуальних умінь у молодших школярів, виявлення дидактичних умов, що забезпечують фо-

рмування цих умінь у процесі вивчення мови, є актуальним, має важливе теоретичне і практичне значення.

Тема нашого дисертаційного дослідження “Формування інтелектуальних умінь молодших школярів у процесі навчання” є складовою частиною комплексної теми кафедри педагогіки Криворізького державного педагогічного університету та затверджена координаційною радою АПН України (протокол № 1 від 11.01.1999 р.).

Об’єкт дослідження: процес формування у молодших школярів інтелектуальних умінь.

Предмет дослідження - дидактичні умови, які забезпечують формування інтелектуальних умінь в учнів початкової школи на уроках мови.

Мета дослідження полягала в теоретичному обґрунтуванні можливостей мови як навчального предмету в формуванні інтелектуальних умінь у молодших школярів і виявленні відповідних умов реалізації розвивального аспекту навчання.

В основу нашого дослідження було покладено **припущення** про те, що ефективність формування інтелектуальних умінь у молодших школярів зростає при умові їх включення в активну навчально-пізнавальну діяльність за допомогою системи пізнавальних завдань та наявності певних дидактичних умов.

У відповідності з поставленою метою та висунутою гіпотезою визначені **завдання** дослідження:

1. Вивчити сучасний стан проблеми формування інтелектуальних умінь учнів в теорії та практиці.
2. Виявити особливості та теоретично обґрунтувати можливості уроків мови в формуванні інтелектуальних умінь у молодших школярів.
3. Створити ефективну дидактичну модель формування інтелектуальних умінь у молодших школярів.
4. Експериментально перевірити сукупність дидактичних умов, що забезпечують ефективність формування інтелектуальних умінь у молодших школярів.
5. Розробити методичні рекомендації на допомогу вчителів початкових класів щодо формування інтелектуальних умінь в учнів на уроках мови.

Методологічною та теоретичною основою дослідження є: Закон про освіту, Державна національна програма “Освіта. Україна XXI століття”; положення сучасної філософської та психолого-педагогічної науки про закони пізнання та організацію навчально-пізнавальної діяльності (К.О.Абульханова-Славська, Д.М.Богоявленський, Дж.Брунер, П.М.Копнін, І.Я.Лернер, Н.О.Менчинська, та ін.); про закономірність психічного розвитку (Л.С.Виготський, Г.С.Костюк); про взаємозв’язок навчання і розвитку (Л.В.Занков, О.В.Скрипченко); теорія формування загальнонавчальних та спеціальних умінь (Ю.К.Бабанський, Н.А.Лошкарьова, О.В.Почупайло, О.Я.Савченко, Н.Ф.Скрипченко та ін.); теорія поетапного формування розумових дій (П.Я.Гальперін, Н.Ф.Талізін) та розвиток інтелектуальних умінь (В.Ф.Паламарчук); особисто-діяльнісний підхід до формування особистості й розвитку індивідуальності (І.С.Волощук, С.О.Сисоєва, В.О.Сухомлинський); про особливості навчання в початкових класах (В.І.Бондар, Л.О.Варзацька, М.С.Вашуленко, А.Й.Капська О.Н.Хорошковська та ін.).

Комплексний підхід до вивчення проблеми зумовив застосування таких **методів**:

- а) теоретичного характеру: аналіз наукової, методичної літератури з проблем дослідження; аналіз передового педагогічного досвіду й практики вчителів;
- б) емпіричного характеру: бесіда (інтерв’ю), анкетування, спостереження, аналіз результатів навчальної діяльності; педагогічний експеримент (констатуючий і формуючий); статистичні методи обробки експериментальних даних.

Експериментальна база дослідження. Дослідно-експериментальна робота проводилася у

середніх школах м. Кривого Рогу та Нікополя, Орловщанській неповній середній та Попаснянській середній школах Новомосковського району Дніпропетровської області. Всього дослідженням було охоплено 698 учнів: серед них учнів 2-х класів - 282, третіх - 416 та 210 вчителів початкових класів. У формуючий експеримент було включено 214 молодших школярів СШ №№ 1, 7, 103 м. Кривого Рогу.

Організація дослідження. Дослідження проводилося поетапно.

На першому етапі (1992-1993 р.р.) вивчалася філософська, психологічна, педагогічна та методична література; аналізувався досвід роботи вчителів початкових класів; проводився констатуючий експеримент на базі 2-3-х класів загальноосвітніх шкіл; розроблялася система пізнавальних завдань для формування інтелектуальних умінь у молодших школярів.

На другому етапі (1994-1995 р.р.) на основі досліджень з даної проблеми й узагальнення накопиченого досвіду, спираючись на розробки психологів, педагогів, проводилася експериментальна робота по формуванню інтелектуальних умінь молодших школярів на уроках мови; перевірялася ефективність дидактичної моделі формування інтелектуальних умінь при наявності певних дидактичних умов.

На третьому етапі (1996-1997 р.р.) аналізувалися, уточнювалися й узагальнювалися матеріали дослідження, кількісно і якісно оброблялися отримані експериментальні дані; впроваджувалися в практику методичні рекомендації на допомогу вчителям початкових класів щодо формування інтелектуальних умінь в учнів.

Наукова новизна полягає в виявленні особливостей формування інтелектуальних умінь молодших школярів при вивченні мови; створенні системної дидактичної моделі поетапного формування інтелектуальних умінь на уроках мови та комплексу навчально-пізнавальних вправ, які передбачають роботу учнів із лінгвістичними словниками; визначенні критеріїв діагностування рівнів сформованості у молодших школярів умінь працювати з лінгвістичними словниками.

Теоретичне значення полягає у тому, що отримані дані доповнюють теорію розвивального навчання положеннями: 1) про необхідність взаємозв'язку двох груп дидактичних умов при формуванні інтелектуальних умінь у молодших школярів (умови, які стосуються особистості учня, та умови, які стосуються організації вчителем навчальної діяльності молодших школярів); 2) про ефективність системної дидактичної моделі, поетапного формування інтелектуальних умінь учнів початкових класів у процесі навчання; розвитку.

Практичне значення полягає в тому, що створена нами система навчально-пізнавальних вправ та розроблені методичні рекомендації щодо формування інтелектуальних умінь в учнів на уроках мови можуть бути використані вчителями початкових класів, авторами підручників та посібників.

Особистий внесок автора полягає в тому, що вивчено можливості уроків мови у формуванні інтелектуальних умінь молодших школярів; створено системну дидактичну модель поетапного формування інтелектуальних умінь та виявлено сукупність дидактичних умов, що підвищують ефективність її використання; розроблено комплекс навчально-пізнавальних завдань, які передбачають роботу учнів початкових класів із лінгвістичними словниками; визначено критерії та рівні сформованості умінь працювати з лінгвістичними словниками; підготовлено методичні рекомендації щодо формування інтелектуальних умінь молодших школярів.

Вірогідність та обґрунтованість отриманих результатів забезпечені адекватністю методів, що реалізують мету та завдання дослідження; репрезентативністю вибірки учнів, які брали участь в експериментальному навчанні; дослідно-експериментальною перевіркою висунутої гіпотези; єдністю кількісного та якісного аналізу експериментальних даних.

На захист виносяться:

1. Системна дидактична модель формування інтелектуальних умінь, яка складається із завершених блоків та реалізується поетапно за допомогою комплексу навчально-пізнавальних за-

вдань.

2. Сукупність дидактичних умов, які визначають ефективність формування інтелектуальних умінь у молодших школярів на уроках мови.

3. Комплекс навчально-пізнавальних завдань для формування інтелектуальних умінь учнів у процесі роботи з різними лінгвістичними словниками на уроках мови.

Апробація і впровадження результатів дослідження. Основні положення, висновки, рекомендації та результати дослідження обговорювалися на щорічних наукових конференціях в Криворізькому державному педагогічному університеті, на Всеукраїнській науково-практичній конференції (Кривий Ріг, 1996 рік) та на Міжнародній науковій конференції “Проблеми гуманізації навчально-виховного процесу у педагогічній теорії та практиці української школи” (Кривий Ріг, 1996 рік) та на Міжнародній науковій конференції “Формування і діяльність творчої особистості” (Дніпропетровськ - Кривий Ріг, 1998 рік); доповідалися на засіданнях кафедри педагогіки Криворізького педуніверситету, на семінарах та методичних об’єднаннях вчителів початкових класів шкіл м. Кривого Рогу; в школі передового досвіду та на курсах перепідготовки вчителів при Дніпропетровському ОІУВ (1993-1995 рр.). Впроваджувалися в навчальний процес в початкових класах Довгинцівської педагогічної гімназії (м. Кривий Ріг).

Матеріали дослідження було використано для розробки спецкурсу “Методика роботи з лінгвістичними словниками на уроках мови” для студентів КДПУ факультету підготовки вчителів початкових класів (денна та заочна форма навчання).

На основі даних, одержаних під час проведення дослідно-експериментальної роботи опубліковано сім статей (у збірниках наукових праць, у фахових журналах), підготовлено методичні рекомендації, розроблено дидактичні матеріали.

Структура роботи. Дисертація складається із вступу, двох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (278 найменувань), додатків. Повний обсяг дисертації 160 сторінок. Робота містить 18 таблиць, 3 малюнки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, визначено предмет, об’єкт, мету, завдання та гіпотезу дослідження; розкрито наукову новизну, теоретичну та практичну значущість отриманих результатів; особистий внесок автора; основні положення, що виносяться на захист; апробація і впровадження результатів дослідження.

У **першому розділі** “Теоретичні основи формування інтелектуальних умінь молодших школярів” проаналізовано стан проблеми у психолого-педагогічній літературі; подано характеристику різних підходів до її дослідження; розкрито базові поняття “уміння”, “інтелектуальні уміння” як важливі характеристики навчальної діяльності молодших школярів; визначено умови, що сприяють ефективному оволодінню способами розумової діяльності; встановлено та обґрунтовано зв’язок між процесом засвоєння інтелектуальних умінь і формуванням пізнавальної самостійності, як якості особистості; виявлено необхідність спеціальної організації навчально-пізнавальної діяльності молодших школярів за допомогою комплексу пізнавальних завдань та залучення різних лінгвістичних словників з метою формування інтелектуальних умінь учнів; визначено критерії сформованості у школярів умінь працювати зі словниками; розроблено системну дидактичну модель діяльності учнів та вчителя щодо формування інтелектуальних умінь.

У сучасній психології і дидактиці існують різні підходи стосовно організації навчальної діяльності та розвитку молодших школярів. Загальновідомі дослідження: 1) з проблем особливостей початкової освіти та її ролі в розумовому розвитку людини – М.О.Данилов; 2) про системний підхід до розвитку молодших школярів – О.В.Скрипченко; 3) з проблем взаємозв’язку навчання і

розвитку – Л.В.Занков, Г.С.Костюк, Н.О.Менчинська та ін.; 4) з проблем формування в учнів пізнавальної активності й творчого мислення на основі цілісного підходу до навчального процесу О.М.Алексюк, В.І.Бондар, Л.С.Виготський, І.С.Волощук, О.Я.Савченко, Н.Ф.Скрипченко та ін.; 5) з проблем підвищення теоретичного рівня навчання і формування навчальної діяльності – В.В.Давидов, Д.В.Ельконін, В.О.Рєпкін та ін.; 6) з проблем поетапного формування розумових дій – П.Я.Гальперін, Н.Ф.Тализіна.

Формування будь-яких умінь здійснюється з метою оволодіння новими знаннями. Але важливим є не стільки знання самі по собі, скільки можливість, здатність використовувати їх, оперувати ними при розв'язанні теоретичних чи практичних завдань. У зв'язку з цим уміння розглядаються як практична дія, свідомо та цілеспрямована інтелектуальна діяльність (Є.П.Ільїн); як спосіб виконання практичних і теоретичних дій на основі знань і життєвого досвіду (О.Я.Савченко), система дій (Н.Ф.Тализіна); сукупність мислительних операцій (С.М.Бондаренко, Г.І.Щукина); готовність, здатність, можливість виконувати певні дії в нових умовах (Ю.К.Бабанський, С.У.Гончаренко); як результат навчальної діяльності (Н.І.Прокопенко, С.Л.Фокіна); як складний комплекс розумових і практичних дій (М.Д.Ярмаченко).

Узагальнюючи вивчення поняття “уміння”, ми вважаємо, що **інтелектуальні уміння** - це система інтелектуальних дій, яка складається з логічних операцій (прийомів), сприяє засвоєнню знань та розвитку інтелектуальних здібностей індивіда. Інтелектуальні уміння - це сукупність умінь, яка поєднує уміння учнів мотивувати свою пізнавальну діяльність; зосереджено сприймати інформацію та засвоювати її; виконувати мислительні операції; творчо використовувати набуті знання; самостійно працювати з навчальною книгою та довідковою літературою. Перелічені уміння характеризують готовність молодших школярів до навчально-пізнавальної діяльності, виступають основою для вдосконалення їх інтелектуальних здібностей, забезпечують високу якість знань.

Привертає увагу той факт, що дослідники цікавляться формуванням у школярів різних умінь. Так, наприклад, О.М.Кабанова-Меллер розглянула проблему формування системи узагальнюючих умінь, вважаючи їх одним з основних компонентів ефективності навчальної діяльності учнів; М.І.Запорожець дослідив можливість розвитку умінь і навичок учнів 4-8 класів у процесі викладання історії; Т.Я.Довга визначила шляхи розвитку у першокласників уміння планувати навчальну діяльність, яке “належить до найвагоміших елементів культури розумової праці школяра”; О.Я.Савченко розробила загальні підходи до формування загальнонавчальних умінь і навичок у молодших школярів; В.Ф.Паламарчук запропонувала програму і методику розвитку інтелектуальних умінь в учнів 3(4) – 11 класів за певними блоками, які спираються на базові, глобальні закономірності функціонування людського мислення; О.В.Почупайло створила програму формування читацьких умінь у молодших школярів.

Таким чином, проблема розвитку школярів та формування у них певних умінь досліджувалася багатьма науковцями. Але при цьому недостатньо вивчена проблема формування інтелектуальних умінь (зокрема, у молодших школярів) засобами мови.

Ось тому в процесі наукового дослідження нами було створено системну дидактичну модель формування інтелектуальних умінь, яка включає в себе комплекс логічно завершених блоків та реалізується поетапно (див. табл. 1). Кожен етап моделі мав свою мету, зміст, методи та форми організації навчально-пізнавальної діяльності учнів; визначені ступінь керівництва роботою молодших школярів на уроках мови та способи контролю й самоконтролю за результатами навчальної діяльності.

Ми виходили з того, що впровадження розробленої нами моделі буде ефективним за певних умов: наявності в учнів позитивної навчальної мотивації до уроків мови; поєднанні репродуктивної та продуктивної діяльності учнів з поступовим збільшенням частки самостійності та творчості; урізноманітненні форм та методів пізнавальної діяльності; наданні учням свободи вибору завдань

з урахуванням рівня знань, характеру ставлення до навчання; створенні на уроці кожному учневі ситуації успіху та відповідальності за результати навчання; урізноманітненні форм контролю та самоконтролю в системі стосунків “вчитель-учень”. Реалізація вказаних умов забезпечувалася організацією роботи школярів з лінгвістичними словниками як засобом формування інтелектуальних умінь.

У другому розділі “Дослідно-експериментальна перевірка ефективності дидактичних умов формування інтелектуальних умінь учнів засобами рідної мови” подано аналіз досвіду роботи вчителів початкових класів; розглянута методика експериментального навчання.

При організації експериментального навчання ми виходили з того, що формування інтелектуальних умінь треба здійснювати за допомогою спеціального комплексу навчально-пізнавальних завдань, в основу яких було покладено різні види роботи з лінгвістичними словниками, оскільки цей засіб сприяє загальному розвитку та збагаченню словникового запасу молодших школярів, формуванню у них інтересу до мови як навчального предмету.

Анкетування 240 вчителів початкових класів, вивчення досвіду роботи педагогів-практиків (відвідано і проаналізовано 210 уроків української та російської мови у різних вчителів та в різних класах) під час констатуючого експерименту показали, що у 70% з них на уроках переважають завдання репродуктивного характеру, які не спонукають учнів до пошукової діяльності; керівництво навчальною діяльністю учнів здійснюється безсистемно; приділяється недостатньо уваги формуванню інтелектуальних умінь (зокрема, уміння самостійно працювати з різними лінгвістичними словниками як довідниками).

Шкільна програма окреслює, якими мають бути рівні викладання, які уміння й навички потрібно сформувати в учнів, але тільки підручник розкриває це конкретно. Враховуючи те, що характер завдань й питань, що вміщені в підручник, визначає рівень активності учнів та розвиток їх мови й мислення, допомагає формувати загальнонавчальні уміння й навички, ми проаналізували методичний апарат підручників з мови: “Рідна мова” (М.А.Білецька, М.С.Вашуленко - підручник для 1 класу; М.С.Вашуленко, О.І.Мельничайко - для 3(2) класу; Л.О.Варзацька, М.С.Вашуленко, О.І.Мельничайко, Л.В.Скуратівський - для 4(3) класу) та “Русский язык” (підручник для 2, 3, 4 класів шкіл з російською мовою навчання; упорядочники О.І.Лобчук, Т.Г.Рамзаєва).

Таблиця 1.

Дидактична модель формування у молодших школярів інтелектуальних умінь

№ п/п		етапи формування умінь		
		I (мотиваційний)	II (змістовно-процесуальний)	III (контрольно-оцінний)
1.	Мета проведення	Ознайомити учнів 2-х класів з різними лінгвістичними словниками; навчити їх орієнтуватися в словнику, швидко знаходити потрібну інформацію; вчити працювати зі словниками у процесі вивчення	Розширити знання учнів 3-х класів про лінгвістичні словники; продовжити формування уміння самостійно працювати з різними словниками; стимулювати потребу звертатися за допомогою до лінгвістичних	Перевірити рівень сформованості у молодших школярів інтелектуальних умінь, до складу яких включаємо уміння виконувати мислительні операції (аналіз, синтез, порівняння, спостереження, узагальнення) та уміння

		мовного матеріалу.	словників при виконанні практичних завдань; закріпити сформоване уміння за допомогою творчих вправ.	працювати з лінгвістичними словниками як довідниками.	
2.	Зміст навчального матеріалу	Вивчення тем: “Звуки і букви. Склад. Наголос.”, “Слово”.	Вивчення тем: “Слово”, “Будова слова”, “Частини мови”.	Повторення тем: “Слово”, “Речення”, “Текст”.	
3.	Стимуляція позитивної мотивації, інтересу	Створення ситуації зацікавленості (“Казка про царя Словника та його чудесну країну Словникарію”).	Організація пізнавальної гри-подорожі до країни Словникарії; забезпечення кожному учневі ситуації успіху.	Забезпечення учням вільного вибору діяльності; створення умов для вираження їх індивідуальних здібностей.	
4.	Організація навчально-пізнавальної діяльності молодших школярів	методи	<p>Словесні (“Казка про царя Словника та його чудесну країну Словникарію”, бесіда);</p> <p>наочні (демонстрація лінгвістичних словників на виставці “Словники-помічники”);</p> <p>практичні (підготовчі вправи, тренувальні вправи за зразком).</p>	<p>Наочні (карта подорожі країною Словникарією; демонстрація лінгвістичних словників);</p> <p>практичні (тренувальні вправи проблемно-пошукового характеру).</p>	Практичні (творчі вправи).
		форми	класно-урочна, яка включає традиційні і нетрадиційні уроки		
			урок з казковими елементами	урок-подорож	урок-конкурс
		види діяльності	колективна	групова	індивідуальна
5.	Ступінь керівництва вчителем діяльністю учнів	під керівництвом вчителя	самостійна робота учнів при незначній допомозі вчителя; взаємодопомога учнів	Самостійна робота учнів без будь-якої допомоги вчителя	
6.	Способи контролю та самоконтролю	контроль вчителя	контроль вчителя, взаємоконтроль	контроль вчителя, взаємоконтроль, самоконтроль	
7.	Дидактичні засоби	Лінгвістичні словники			

Аналіз підручників показав, що вправи носять переважно репродуктивний характер (наприклад, у 2-му класі їх 81% від загальної кількості, відповідно 79,5% для 3-го класу, та 70,6% для 4-го класу). Хоча й спостерігається динаміка зменшення репродуктивних вправ від одного класу до іншого, та зростання завдань продуктивного й творчого характеру незначне. Слід зазначити, що завдань, які б сприяли формуванню умінь працювати з різними словниками у підручниках російської мови немає зовсім. Підручники ж “Рідна мова” хоча й містять вправи з рекомендацією: попрацюй зі словником!, але по-перше, для їх використання учням будуть потрібні лише орфографічні словники; по друге, ці вправи мають позначку (↑), яка вказує, що вони рекомендовані для домашнього виконання.

Формування інтелектуальних умінь (зокрема, уміння самостійно працювати зі словником) ми почали у другокласників (саме в 2-му класі вивчається тема “Слово”). У формуючій експеримент було включено 214 учнів (три класи експериментальні т три контрольні) СШ № 1, 7, 103 м. Кривого Рогу. При цьому враховувалася відсутність спрямованості навчального матеріалу на широке використання учнями словників та недостатню інформованість молодших школярів про різні лінгвістичні словники, створені спеціально для них. Результати діагностичного зрізу, проведеного до початку експериментального навчання, допомогли нам виявити початковий рівень сформованості у молодших школярів уміння працювати з лінгвістичними словниками. З цією метою нами було визначено критерії діагностування:

1. Інформованість учнів про різні лінгвістичні словники.
2. Орієнтація учнів у структурі словників.
3. Рівень самостійності школярів при користуванні словниками під час виконання завдань творчого характеру.

За цими критеріями ми визначили 4 рівні сформованості уміння працювати з лінгвістичними словниками:

Високий рівень - учні інформовані про різноманітність лінгвістичних словників і вільно орієнтуються в їх структурі; самостійно використовують словники при виконанні завдань творчого характеру та звертаються до них з метою самоперевірки та взаємоконтролю.

Достатній рівень - учні мають неповну інформацію про лінгвістичні словники; уміють ними користуватися, але звертаються до них за допомогою при виконанні практичних завдань лише за рекомендацією вчителя.

Середній рівень - учні знають 1-2 словники; за допомогою вчителя уміють знаходити потрібну інформацію, але відчують труднощі у самостійному користуванні словниками як довідниками.

Низький рівень - учні знають тільки орфографічний словник; недостатньо уміють ним користуватися; часто допускають помилки в мовному матеріалі і не можуть їх самостійно виправити за допомогою словників.

Результати констатуючого експерименту, в якому було задіяно 282 школяра, показали, що учнів з високим та достатнім рівнями сформованості уміння працювати зі словниками виявлено не було. Крім того, тільки 12,7% другокласників відповідали середньому рівню сформованості уміння працювати зі словниками. Решта учнів 2-х класів (відповідно 87,3%) мають низький рівень сформованості умінь працювати зі словниками. У процесі виконання завдань вони допускали багато помилок; хоча другокласники й робили спробу користуватися словниками, але витрачали багато часу на пошук потрібної інформації і часто не знаходили її.

Формування інтелектуальних умінь в учнів експериментальних класів на уроках мови здійснювалося за допомогою системної дидактичної моделі (див. табл. 1).

В експериментальних класах, що налічували 104 учня, навчальний процес було організовано таким чином, що уміння працювати зі словниками формувалося на кожному уроці. При цьому всі учні були забезпечені необхідними словниками. Слід зазначити, що під час дослід-

но-експериментального навчання, крім формування у молодших школярів уміння працювати з лінгвістичними словниками як довідниками, закріплювалися уміння мотивувати свою діяльність, виконувати мислительні операції (аналіз мовного матеріалу, співставлення схожих слів у споріднених мовах, узагальнення та обґрунтування вибору найбільш точних слів - у певних мовних ситуаціях), творчо використовувати набуті знання.

Ми виходили з того, що формування інтелектуальних умінь на уроках мови буде успішним, якщо забезпечити раціональне педагогічне керівництво, яке поєднує у собі:

- пошук мовного матеріалу, підготовку спеціальних завдань, які сприятимуть формуванню уміння працювати зі словниками;
- вибір різних форм роботи зі словниками;
- виконання навчально-пізнавальних вправ під керівництвом вчителя;
- самостійну роботу учнів зі словниками;
- перевірку використання завдань та використання різних форм співробітництва у системі “учитель-учень”: спільної та індивідуальної дії, наслідування в різних формах, саморегулятивної дії.

В контрольних класах (108 учнів) заняття проводились так, як це робилося протягом багатьох років, ніякого втручання дослідника у навчальний процес не допускалося.

У результаті дослідно-експериментальної роботи було накопичено матеріал у вигляді стенограм уроків (всього 468), а також значна кількість письмових робіт учнів (1648). Контрольно-перевірочні роботи обов'язково проводилися після вивчення тем, визначених дидактичною моделлю. Крім того, здійснювався поточний контроль: вибірково перевірялися вправи, для виконання яких учням спочатку за рекомендацією вчителя, а потім самостійно треба було використати різні лінгвістичні словники. І в контрольних, і в експериментальних класах всі роботи проводилися в один і той же день.

Дані, які були отримані в процесі формуючого експерименту та після завершення програми дослідного навчання свідчать про:

- значне зростання інтересу учнів експериментальних класів до уроків мови як навчального предмету та підвищення їхньої пізнавальної активності й самостійності при вивченні мовного матеріалу;
- ефективність комплексу навчально-пізнавальних завдань щодо формування інтелектуальних умінь школярів на уроках мови;
- розуміння учнями значущості знань з мови та появу стійкої потреби самостійно користуватися словниками як довідниками під час її вивчення;
- суттєві зміни в рівнях сформованості умінь молодших школярів працювати з лінгвістичними словниками.

Таблиця 2.

Розподіл учнів 3-х класів за рівнями сформованості уміння працювати з лінгвістичними словниками (в % відношенні)

Рівні	Початок експерименту		Кінець експерименту	
	Експериментальні класи	Контрольні класи	Експериментальні класи	Контрольні класи
Високий	-	-	26,3	-
Достатній	-	-	58,8	-
Середній	15,3	16,8	11,2	27,9
Низький	84,7	83,2	3,7	72,1

Як бачимо, в експериментальних класах з'явилося 26,3% та 58,8% третьокласників, які мали відповідно високий та достатній рівні сформованості уміння працювати зі словниками. Значно скоротилася (до 11% та 3,7%) кількість учнів, що ми віднесли до середнього та низького рівнів. Разом з тим, в контрольних класах відбувся тільки незначний перерозподіл учнів, які перебували на середньому та низькому рівнях сформованості уміння працювати зі словниками, відповідно з 16,8% до 27,9% та з 83,2% до 72,1%.

Слід зазначити, що разом зі зростанням рівня сформованості уміння самостійно працювати з різними словниками як довідниками, в учнів експериментальних класів спостерігалось і зростання рівня сформованості, наприклад, уміння виконувати мислительні операції (див. табл. 3).

Таблиця 3.

Динаміка умінь виконувати мислительні операції
учнями 3-х класів (у % відношенні)

№	Уміння	Початок експерименту		Кінець експерименту	
		Експерим. класи	Контрольні класи	Експерим. Класи	Контрольні класи
1	Уміння виділити головне, суттєве на основі аналізу, синтезу	42,7	42,8	66,3	43,1
2	Уміння порівнювати, робити висновки	26,4	25,7	62,6	26,4
3	Уміння міркувати та встановлювати причиново-наслідкові зв'язки	39,8	39,5	56	39,6
4	Уміння відтворювати матеріал в нових умовах	38,8	38,8	79,4	38,8

Із табл. 3 видно, що у третьокласників експериментальних класів відбулося значне зростання уміння виділяти головне, суттєве на основі аналізу й синтезу (66,3% проти 42,7%); порівнювати та робити висновки (62,6% проти 26,4%); відтворювати матеріал в нових умовах (79,4% проти 38,8%).

Таким чином, під час формуючого експерименту дослідним шляхом було доведено, що результативність формування інтелектуальних умінь, серед яких є й уміння працювати з різними видами лінгвістичних словників, досягається за допомогою комплексу навчально-пізнавальних вправ та системної дидактичної моделі при дотриманні сукупності певних дидактичних умов.

У **висновках** узагальнені результати наукового дослідження:

1. Аналіз роботи школи свідчить в цілому про недостатній рівень формування інтелектуальних умінь на уроках мови в початкових класах загальноосвітньої школи.
2. Існує залежність між рівнем сформованості інтелектуальних умінь школярів і результативністю їхньої навчальної роботи. Чим вищий рівень сформованості інтелектуальних умінь у молодших школярів, чим значніший зв'язок навчальної інформації, яка вивчається, з практичним використанням її на уроках мови, тим вищий інтерес і позитивне ставлення до навчання.
3. Важливим засобом розвитку інтелектуальних умінь засобами мови є робота з лінгвістичними словниками, яка забезпечує загальний розвиток кожного учня як особистості, сприяє розвитку мовлення та збагаченню словникового запасу молодших школярів.
4. Системна дидактична модель формування інтелектуальних умінь засобами мови має

свою специфіку та включає такі етапи: I - **мотиваційний** (активізація інтересу учнів до оволодіння теоретичними знаннями, усвідомлення практичного значення умінь; формування у них первинних уявлень про необхідні уміння, потрібні для успішного засвоєння мовного матеріалу); II – **змістовно-процесуальний** (формування інтелектуальних умінь, зокрема уміння працювати з різними лінгвістичними словниками; стимулювання потреби звертатися за допомогою до словників при виконанні практичних завдань; закріплення сформованого уміння за допомогою творчих вправ); III – **контрольно-оцінний** (перевірка сформованості інтелектуальних умінь; стимулювання бажання самостійно працювати з довідковою літературою). Для кожного етапу чітко визначена мета, зміст навчального матеріалу, методи та форми організації навчально-пізнавальної діяльності молодших школярів, ступінь керівництва вчителем діяльністю учнів, способи контролю та самоконтролю.

5. Ефективність використання моделі забезпечується реалізацією таких дидактичних умов як: наявність у школярів позитивної навчальної мотивації та досвіду пізнавальної діяльності; здатність учнів до контролю та самоконтролю; поєднання репродуктивної і продуктивної діяльності учнів з поступовим зростанням частки самостійної і творчої роботи.

6. Система пізнавальних завдань повинна бути спрямована на розвиток уміння виділити головне на основі аналізу й синтезу; уміння порівнювати, робити висновки; уміння міркувати та встановлювати причинно-наслідкові зв'язки; уміння відтворювати матеріал в нових умовах. Навчальний процес має забезпечуватися раціональним педагогічним керівництвом; створенням на уроці кожному учневі ситуації успіху та відповідальності за результати навчання; урізноманітненням форм контролю та самоконтролю в системі стосунків “вчитель-учень”, які будуються на принципах взаємодії, співробітництва, співтворчості.

Сутність викладеного дає підстави стверджувати, що поставлені у дослідженні завдання розв'язані і мета досягнута. Наше дослідження не вичерпало всіх аспектів проблеми, яка розглядається, і подальшому вивченню підлягають такі питання: а) педагогічні умови, що забезпечують зв'язок мови з іншими навчальними предметами у формуванні інтелектуальних умінь учнів початкових класів; б) взаємозв'язок процесу формування інтелектуальних умінь з розвитком інтелектуальних здібностей школярів; в) можливості самостійної домашньої роботи у закріпленні інтелектуальних умінь і розвитку інтелектуальних здібностей учнів початкової школи.

З вивченням цих питань ми пов'язуємо подальше вдосконалення рівня готовності молодших школярів до творчої навчально-пізнавальної діяльності.

Основні положення дисертаційного дослідження розкрито у публікаціях автора:

1. Белоконная Н.И. Роль лингвистических словарей в интеллектуальном развитии младших школьников // Формирование коммуникативных и интеллектуальных умений школьников и студентов. Сб. научн. тр. - М. - Днепропетровск: Пороги, 1994. - С.22-30.

2. Білоконна Н.І. Лінгвістичні словники як засіб інтелектуального розвитку молодших школярів // Педагогіка і психологія. – 1997. - №4. – С.88-94.

3. Белоконная Н.И. Формирование активной, творческой личности в процессе обучения родному языку // Формирование активной, творческой личности в учебном процессе школы и вуза. Сб. научн. тр. - Кривой Рог, 1997. - С.74-81.

4. Білоконна Н.І. Інтелектуальний розвиток школярів на уроках мови // Початкова школа. - 1998. - №1. - С.12-13.

5. Білоконна Н.І. Творчі вправи як засіб формування у учнів умінь працювати з лінгвістичними словниками // Формування і діяльність творчої особистості. - Дніпропетровськ: Наука і освіта, 1998. - С.92-96.

6. Білоконна Н.І. Самостійна робота як вид діяльності, що забезпечує інтелектуальний розвиток молодших школярів // Формування і діяльність творчої особистості. - Дніпропетровськ:

Наука і освіта, 1998. - С.120-124.

7. Білоконна Н.І. Лінгвістичні словники як засіб інтелектуального розвитку молодших школярів // Придніпровський науковий вісник. – 1998. - №1-2 (96-97). – С.97-101.

8. Білоконна Н.І. Формування інтелектуальних умінь молодших школярів: Методичні рекомендації. - Кривий Ріг, 1998. - 20с.

Білоконна Н.І. Формування інтелектуальних умінь молодших школярів у процесі навчання. - Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.01 - теорія та історія педагогіки. Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова, Київ, 1999.

Дисертація присвячена проблемі формування інтелектуальних умінь у молодших школярів під час навчання мови.

В дисертації розглядається процес формування інтелектуальних умінь в учнів початкових класів, який ґрунтується на використанні спеціально розробленої та експериментально перевіреної системної дидактичної моделі, що складається з логічно завершених блоків, які реалізуються поетапно: I - мотиваційний, II - змістовно-процесуальний, III - контрольно-оцінний. Встановлено, що ефективність дидактичної моделі по формуванню інтелектуальних умінь молодших школярів у процесі вивчення мови забезпечується сукупністю дидактичних умов та комплексом навчально-пізнавальних завдань для роботи з різними лінгвістичними словниками. Розроблено й запропоновано методичні рекомендації щодо формування інтелектуальних умінь. Основні результати праці знайшли застосування при організації навчання в початкових класах середньої загальноосвітньої школи.

Ключові слова: уміння, інтелектуальні уміння, дидактична модель формування інтелектуальних умінь, дидактичні умови.

Белокопная Н.И. Формирование интеллектуальных умений младших школьников в процессе обучения. - Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.01 - теория и история педагогики. Национальный педагогический университет имени М.П.Драгоманова, Киев, 1999.

Диссертация посвящена проблеме формирования интеллектуальных умений у младших школьников в процессе обучения языку.

Практическое функционирование языка зависит от языкового обучения и воспитания, которое должно быть в центре внимания начальной школы. В процессе изучения начального курса языка осуществляется языковое образование младших школьников, их умственное и речевое развитие, закладываются основы мировоззрения, формируется личность ребёнка.

Успешность обучения младших школьников, которое в этом возрасте впервые становится ведущим видом деятельности, в значительной мере определяется уровнем овладения учащимися общеучебными умениями и навыками, в состав которых входят и интеллектуальные.

Целью данного научного исследования является теоретическое обоснование возможностей уроков языка в формировании интеллектуальных умений младших школьников; определение этапов и специфики этой работы; создание системной дидактической модели формирования интеллектуальных умений и экспериментальная проверка совокупности дидактических условий и комплекса учебно-познавательных заданий, которые обеспечивают эффективность её использования.

Предложенная модель формирования интеллектуальных умений включает в себя несколько логически завершённых основных блоков, которые реализуются поэтапно: I – **мотивационный** (активизируется интерес учащихся к овладению теоретическими знаниями; формируются пер-

вичные представления о тех умениях, которые необходимы для успешного усвоения языкового материала); **II – содержательно-процессуальный** (формируются интеллектуальные умения, в частности, умение работать с различными лингвистическими словарями; стимулируется потребность обращаться за помощью к словарям при выполнении практических заданий; сформированное умение закрепляется выполнением творческих заданий); **III - контрольно-оценочный** (проверяется сформированность интеллектуальных умений; стимулируется желание самостоятельно работать со справочной литературой). Для каждого этапа чётко определены цель, содержание учебного материала, методы и формы организации учебно-познавательной деятельности младших школьников, степень руководства учителем деятельностью учащихся, способы контроля и самоконтроля.

Установлено, что эффективность использования системной дидактической модели обеспечивается совокупностью дидактических условий: наличием у учащихся положительной учебной мотивации к изучению языка; активизацией репродуктивной и продуктивной деятельности учащихся с постепенным увеличением доли самостоятельности и творчества; использованием разнообразных форм и методов познавательной деятельности; предоставлением учащимся свободы выбора заданий с учётом уровня знаний, характера отношений к учёбе; создание на уроке каждому школьнику ситуации успеха и ответственности за результаты обучения; использование различных форм контроля и самоконтроля в системе отношений “учитель-ученик”.

Экспериментальная проверка предложенной модели и совокупности дидактических условий, обеспечивающих её эффективность, осуществлялась с помощью комплекса учебно-познавательных заданий для работы с разными лингвистическими словарями, которые были объединены в три группы:

I - подготовительные задания, способствующие формированию умений самостоятельно находить необходимую информацию в словаре (упражнения на быструю ориентировку в структуре словаря; дидактические игры; упражнения на использование знаний алфавита в новых условиях);

II - тренировочные задания, направленные на формирование умений работать с лингвистическими словарями (упражнения: на усвоение лексического значения слов; на знакомство с этимологией словарных слов; на понимание учащимися многозначности слов; на практическое знакомство с омонимами и парадигмами; на уточнение оттенков синонимов и антонимов);

III - творческие задания, которые демонстрируют умения младших школьников самостоятельно работать со словарями в новых условиях (упражнения на сравнение стилей речи; работа над загадками, пословицами и кроссвордами; упражнения профориентационного характера).

Выполнение этих заданий способствовало увеличению словарного запаса младших школьников и формированию у них интереса к языку как учебному предмету.

Предложены методические рекомендации по использованию лингвистических словарей на уроках языка как средства формирования интеллектуальных умений. Основные результаты работы нашли применение в начальных классах средней общеобразовательной школы.

Ключевые слова: умения, интеллектуальные умения, дидактическая модель по формированию интеллектуальных умений, дидактические условия.

Belokonnaya N.I. Didactic conditions of forming intellectual skills of primary pupils in the process of teaching.- Manuscript.

The thesis for the scientific degree of the candidate of pedagogical sciences speciality 13.00.01 - the theory and history of pedagogics. National pedagogical university named after M.Dragomanov, Kyiv, 1999.

The thesis deals with the problem of forming intellectual skills of primary pupils in the process of teaching the native language.

This investigation shows that the effectiveness of forming the intellectual skills of pupils is con-

siderably increasing while using a specially developed didactic model representing a system of logically completed units and while providing for definite didactic conditions. The main results of this work have found their application in primary classes of a secondary school.

The key words: skills, intellectual skills, didactic model on forming intellectual skills, didactic conditions.